

UDK: 8011 (90)

Ma'rifat XANDAMOVA,
Samarqand davlat chet tillar instituti professori, DSc
E-mail:marifathandamova73@gmail.com

Samarqand davlat chet tillar instituti professori O.G'aybullayev taqrizi asosida

ABU RAYHON BERUNIYNING JAMIYAT HAQIDAGI QARASHLARI

Аннотация

Maqolada Abu Rayhon Beruniyning falsafiy qarashlarida jamiyatning vujudga kelishi, shakllanishi va evolyutsiyasini tahlil qilingan. Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlari mahalliy va xorijiy adabiyotlarda maxsus o'rganilmagan. Olimning jamiyat haqidagi qarashlari o'zining originalligi va o'tkir fikrligi bilan katta qiziqish uyg'otadi. Beruniy ijtimoiy qarashlarining qiziqarli tomoni shundaki, u dastavval qomusiy olim sifatida ilmiy tadqiqot metodini ishlab chiqishga intilgan. Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlarida o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqadi.

Kalit so'zlar: Beruniy, jamiyat, bashariyat, "Osor-al-boqiya" "Hindiston".

ВЗГЛЯДЫ АБУ РАЙХАНА БЕРУНИ НА ОБЩЕСТВО

Аннотация

В статье анализируются философские взгляды Абу Райхана Бируни на происхождение, формирование и эволюцию общества. Взгляды Бируни на общество специально не изучались в отечественной и зарубежной литературе. Его идеи о социальной организации общества представляют большой интерес благодаря своей оригинальности и остроте мысли. Интересной особенностью его социальных воззрений является то, что он, прежде всего как энциклопедический ученый, стремился разработать научный метод исследования. Его взгляды на общество формировались под влиянием социально-политической ситуации своего времени.

Ключевые слова: Бируни, общество, человечество, «Хронология», «Индия».

ABU RAYKHAN BERUNI'S VIEWS ON SOCIETY

Annotation

The article analyzes Abu Rayhan Biruni's philosophical views on the emergence, formation, and evolution of society. Biruni's perspectives on society have not been specifically studied in either domestic or foreign literature. His views on the social organization of society are of great interest due to their originality and sharpness of thought. An interesting aspect of his social views is that, first and foremost as an encyclopedic scholar, he strove to develop a scientific research method. His views on society were shaped by the socio-political context of his time.

Keywords: Biruni, society, humanity, Chronology, India

Kirish. O'rta asr Sharq mutafakkirlari tomonidan jamiyat uning vujudga kelishi, shakllanishi, vazifalari haqida ko'pgina asarlar yozib qoldirilgan. Beruniy jamiyatning vujudga kelishi va evolyutsiyasini tahlil qilar ekan, u jamiyat tuzilishining unsurlari o'rtasidagi munosabat va aloqalarni ko'rsatib, ularni ijtimoiy hayotdagi rolini aniqlaydi. Beruniy insoniyat jamiyatining vujudga kelishi, shakllanishi va rivojlanishini chuqur o'rgangan va o'z davri uchun ham, bugungi davr uchun ham ahamiyatli bo'lgan ijtimoiy falsafiy fikrlarni bildirgan olimdir. Beruniyning fikricha, odamlar jamoaga ikki sababga ko'ra birlashganlar – yashash uchun kurashda xavflarni birgalikda bartaraf etish va birgalikda ishlashlari uchun birikkanlar.

Beruniy o'z davrining farzandi bo'lganligi uchun davlat tuzumi qonun-qoidalarini yoqladi. Ammo shu bilan birga hukmdorga aql va adolat xos bo'lishi kerak, degan fikrga keladi. Shuningdek, axloqiy me'yorlarga zid xatti-harakatlarni qoraladi. Asarlarida u hukmdorlar bo'lishi zarurligini ham, hokimiyatning merosiylik tamoyilini ham, xususiy mulkning, shu jumladan yer mulkchiligining muqarrarligini ham tan olgan. Biroq Beruniy fikricha, hukmdor zarur sifatlariga – adolatga va aqlga ega bo'lishi zarur. Beruniy har qanday zo'ravonlik, zolimlik, shafqatsizlik, milliy, irqiy va diniy tengsizlikning dushmani edi.

Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlari mahalliy va xorijiy adabiyotlarda maxsus o'rganilmagan. Olimning jamiyat haqidagi qarashlari o'zining originalligi va o'tkir fikrligi bilan katta qiziqish uyg'otadi. Beruniy ijtimoiy qarashlarining qiziqarli tomoni shundaki, u dastavval qomusiy olim sifatida ilmiy tadqiqot metodini ishlab chiqishga intilgan. Ana shu metodning asosiy xususiyati o'rganilayotgan hodisalarga tajribaviy, ratsional yondashishi bo'lib, uning eng muhim talabi – og'ishmay haqiqatga intilishdan iborat edi.

Adabiyotlar tahlili. Sharqda Abu Nasr Forobiy ijtimoiy masalalar bo'yicha yaxlit ta'limot yaratgan bo'lsa, Beruniy o'zining asarlarida ijtimoiy-falsafiy, o'zi yashagan davrning o'ziga xos xususiyatlarini tarixiy voqealarni mantiqiy tahlil qilgan. Olim jamiyatning vujudga kelishi "sabablarning sababi" – inson va insoniyat jamiyatining vujudga kelishi masalasini tahlil qiladi va xolisona yondashishga harakat qilgan.

Allomaning "Osor al-boqiya" asarida jamiyatning vujudga kelishi sabablarini bashariyat tarixi bilan bog'laydi. "Qadimgi tarixlarning eng avvalgisi va eng mashhuri bashariyatning boshlanishidir. Kitob ahlari bo'lmish yahudiyalar, xristianlar, otashparastlar va bularning barcha sinflarida bashariyatning boshlanishi va uning tarix boshi qilib olinishi xususida shunday ixtiloflar mavjudki, tarixlar haqida

bu kabi xilma-xillik bo'lishi mumkin emas" [1], – deb ko'pgina tarixiy voqealarning noto'g'ri talqin etilganligini isbotlashga harakat qilib, ularni qiyosiy tahlil etgan.

Beruniy bashariyatning vujudga kelishi haqidagi muqaddas kitoblarda keltirilgan xabarlarini chuqur tahlil qilgan holda, "Biz avvalo, mana shu bashariyatning boshlanish tarixiga nazar solsak, bu haqda, u millatlar orasida ko'pgina ixtiloflarni uchratamiz. Ixtiloflar shularki, eroniyar va otashparastlar olamning umri burjlar va oylar soniga muvofiq o'n ikki ming yil, deb da'vo qilganlar. Ular shariatining asoschisi Zardusht esa olam paydo bo'lishidan to o'zi yuzaga chiqquncha chorak kunlar qo'shilib uch ming yil o'tdi", deb da'vo qilgan. Ya'ni, Beruniy bu masalalarni ilmiy-falsafiy jihatdan o'rganib, payg'ambarlar va muqaddas kitoblardagi ixtiloflarni ko'rsatishga harakat qilgan.

G'arb olimlari Beruniy ilmiy merosini muntazam ravishda o'rganishni boshlagan dastlabki bosqichlardan oq uning inson, jamiyat, din bilan bog'liq qarashlarining zamonaviy talablar nuqtai nazaridan beqiyos ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatishga harakat qilgan [2]. Xususan, E.Zaxau Beruniyning "Osor-al-boqiya" va "Hindiston" asarlarining ijtimoiy-madaniy va ma'naviy-falsafiy mavzularga boyligini ta'kidlab, alloma ularga nafaqat nazariy-konseptual nuqtai nazardan, balki amaliy jihatdan ham qiziqqanini ta'kidlab, "Hindiston" asarining inglizcha tarjimasiga yozgan so'z boshida quyidagilarni bayon qiladi: "Siyosatchi sifatida Beruniy konservativ bo'lib, taxt va mehrobni himoya qilgan, ularning harakatlari jamiyat taraqqiyotidan, inson tilaydigan har qanday narsadan ustun turadi". E.Zaxauning Beruniyning ijtimoiy qarashlariga "konservativ" yondashishi o'sha davrda Markaziy Osiyodagi ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy, mafkuraviy vaziyatni e'tiborga olmaganligi bilan baholash mumkin.

Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlarida o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy vaziyatdan kelib chiqib, davlatni boshqarishda vorislik masalasini quyidagi fikrlarining kuzatish mumkin bo'ladi. "Tabiat jihatidan boshqarish va siyosat ishiga qiziquvchi, boshliq bo'lishga fazilati va kuchi bilan haqli, fikr maqsadida sabotli, davlatni o'zidan keyingilarga qoldirib, ularning o'z ota-bobolariga qarshi bo'lmasliklarini maqsad qilib olgan kishi tomonidan berilgan har bir buyruq, buyurilgan kishi oldida, turg'un tog'lar singari mahkam bo'lib, u buyruq ko'p vaqtlar va uzun zamonlar o'tsa ham, keyingilar ham bo'ysunardilar [3]. Ya'ni, davlatni boshqarishda sobitqadamlik, adolatli bo'lish, qonun ustuvorligi haqidagi g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Shu bilan birga "agar podshoh buyruqni berishda milliy va diniy biron tomonga asoslansa, bir qorindan bir vaqtda ikki bola tug'ilganidek, podshohlik va din ishi birlashib buyruq to'liq va tugal bo'ladi, to'liqlikning narigi tomonida ko'zda tutiladigan g'oya va maqsad yo'q". Bundan ko'rinadiki, davlatni boshqarishda, din va dunyoviy ishlar qonun asosida mutanosib bo'lishi kerakligi aytilmoqda.

Beruniyning ijtimoiy borliq haqidagi qarashlari tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, hanuzgacha chuqur tadqiq etilmagan. Olimning ijtimoiy borliq haqidagi qarashlarining ahamiyatli tomoni shundaki, u qomusiy olim sifatida jamiyat hayotini o'rganish metodini ishlab chiqishga intilganligi ta'kidlanadi.

Mutafakkir jamiyatni shunchaki kishilar yig'indisi emas, balki u avvalo o'zaro bir-biri bilan ijtimoiy-ma'naviy, axloqiy aloqada bo'lgan kishilarning birligini ifodalovchi tushuncha hisoblanadi. Uningcha insonning yolg'iz o'zi hal qiluvchi qudratga molik emas, unga kuch qudratni faqat jamiyat beraoladi, degan ilg'or konstruktiv g'oyalarni ilgari suradi.

Mutafakkirning fikricha, jamiyatning har bir ongli a'zosi o'z kasb-kori va ixtisosidan qat'iy nazar, jamiyat to'g'risidagi bilim va ta'limotlarni chuqur egallash orqaligina

tevarak-atrofdagi ro'y berayotgan ijtimoiy hodisa va jarayonlarning kelib chiqishi sabablari va oqibatlarini bilish, ularni boshqarish qobiliyatiga ega bo'ladi, degan xulosaga keladi. Shuningdek, jamiyat to'g'risidagi bilimlarga barcha xalqlarga xos ijtimoiy-siyosiy va axloqiy hodisalarning umumiy asosini aniqlashga, ya'ni ijtimoiy-siyosiy hayot barqarorligining fundamental asoslarini belgilashga, jamiyatni yaxlit holda saqlab qolishga imkon beradi, deb ta'kidlaydi. Beruniyning ushbu qarashlari Abu Nasr Forobiyning jamiyat to'g'risidagi g'oyalari to'g'ri keladi.

Forobiy o'zining jamiyat haqidagi qarashlarida odamlarni turli belgilarga qarab guruhlarga bo'ladi. U insonlarning millatiga, diniy mazhabiga, irqiga qarab emas, balki tabiiy xususiyatlariga, qobiliyatlariga, avvalo aqliy iqtidoriga hamda ilmlarni o'rganish, hayotiy tajriba to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga qarab baholaydi. Itoatkorlikka da'vat etuvchi ta'limotlarni u keskin tanqid ostiga oladi [4].

Beruniy esa, Forobiyning g'oyalari qo'shilib, "Zo'rlik va yollash yo'li bilan amalga oshiriladigan majburiy mehnat noma'kul va beqarordir", [5] deb, har bir inson o'z mehnatiga yarasha haq olishi kerak degan fikrni ilgari suradi.

Insonlarning ehtiyojlari turli-tuman va son-sanoqsizdir. Bu ehtiyojlarni qondirish zaruriyati ularni birlashishga, birga yashashga da'vat etadi. Bu esa, o'z navbatida, insonlarning qishloq va shahar kabi ijtimoiy hayot kechiruvchi markazlarni paydo qilishga olib keldi.

Beruniy jamiyatning yuzaga kelishi asosida insonning eng avvalo sharaflari motivlarini – o'zaro yordamning zarurligini, o'zaro foyda, birgalikda ehtiyojlarni qondirish zaruratlarini tushungan, odamlarning umumiy manfaatlarini ko'rgan va shunga ko'ra, u jamiyat kishilarning hamkorlikda faoliyatlarini o'tkazish zaruratidan kelib chiqqan deydi.

Beruniy insonning jamiyatda tutgan o'rnini naslining qadimiyligi, ajdodlarning xizmatlari bilan belgilanishiga qarshi chiqadi. "Sharaflari er boshqalarga daxldor bo'lmagan o'zidan boshqa va o'zining anjomlaridan boshqa hech narsaga ega emas. Xudo bergan narsalardan qizg'anmay, er kishi o'zining iltifotligi, rahmdilligi, qat'iyli, sabr-toqatligi hamda bir vaqtda kamtarligi bilan, bunday xususiyatlarga ega bo'lgan inson yuqori taxtga sazovor bo'lishi bilan sharaflidir. Inson bunday yuqori mansabga o'zining kelib chiqishi bilan taalluqli bo'lmas ham, uning urug'ining qadimiyligiga qarab emas, balki ko'rsatgan xizmatlari evaziga ko'tariladi" [6].

Beruniy jamiyat haqidagi nazariy mulohazalarida doimo juda keng ma'nodagi ikki iboradan foydalanadi; xossa (ko'pligi havoss) – saralanganlar, a'yonlar, zodagonlar, aristokratlar, oliyanoblar, yaxshilar, ma'rifatlilar; omma (ko'pligi avomm) – qora xalqni nazarda tutadi. Lekin Beruniy bu iboralarni qo'llashda ularga moddiy va moliyaviy ma'no bermay, ko'proq kishilarning intellektual, aqliy, ma'naviy jihatdan erishgan pog'onalariga urg'u beradi.

Mutafakkir insonning jamiyatdagi o'rnini aniqlab, inson tabiatning va mijozlarning turlicha bo'lishiga geografik omilning ta'sirini ko'rsatib shunday deydi: "Odamlarning tuzilishlarining rang, surat, tabiat va axloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarining turlichaligidan emas, balki tuproq, suv, havo va yerning (odam) yashaydigan joylarning turlichaligidan hamdir. Tillarning turlicha bo'lganligiga sabab odamlarning guruhlarga ajralib ketishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli xohishlarni ifodalash uchun (zarur) bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan haligi iboralar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan" [7].

Beruniy jamiyat, unda uzluksiz ravishda bo'lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar haqida muhim ijtimoiy-falsafiy g'oyalarni ilgari suradi va isbotlab beradi. Jamiyatda

bo'lib turadigan o'zgarishlar, ya'ni tuzilish va buzilishlarning, paydo bo'lish va yo'qolishlarning o'ziga xos sabablari borligi haqida falsafiy mulohazalarni o'rtaga tashlaydi.

Beruniyshunos E.Zaxau davlatning haqiqat va adolat tantanasi yo'lida din bilan kelishuvi va birlashuvi haqidagi g'oyani Beruniyning eng muhim ideali deb ta'kidlagan. Bu – to'g'ri fikr, lekin Zaxauning bu qarashni o'z zamonasi talablaridan kelib chiqqan, G'arb mafkurasiga moslashtirgan holda, “konservativ” deb baholashi ilmiy tadqiqotning xolislik va haqqoniylik tamoyillariga mutlaqo ziddir, degan g'oyani ilgari surgan.

Akademik I.M.Mo'minov Beruniyning ijtimoiy-falsafiy, jamiyat va davlat haqidagi qarashlariga alohida e'tibor qaratib, uning “Mineralogiya” asaridagi quyidagi fikrlarini keltirgan edi: “Olis Mag'ribdagi shaharlardan birining aholisi haqida naql qiladilarkim, zodagonlar va yer egalari mazkur shaharni navbatma-navbat boshqarar ekanlar. Kimga navbat kelsa, o'sha uch oy davomida hokimlik vazifasini ado etarkan. Muddat tugagach, o'z ixtiyori bilan hokimlikdan voz kechib,

og'ir vazifadan qutulgani uchun el-yurtga xayr sadaqa ulashar ekan. Buning boisi shundaki, boshqarish va boshchilik qilish bu zo'rvonlar tomonidan jabrlangan kishilarning haq-huquqlarini tiklash yo'li bilan fuqaro halovatini ta'minlash niyatida o'z halovatidan mahrum bo'lish demakdir” [8]. Ya'ni, Beruniy davlatni demokratiya asosida boshqarishishi mumkinligini ko'rsatishga harakat qilgan.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Beruniyning jamiyat haqidagi qarashlarida inson qiyofasi tabiat ta'sirining natijasi ekanligi uning ichki qiyofasiga cheksiz sa'y-harakatlar oqibatida tubdan o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Har bir inson o'z xulq-atvorining egasidir. Jamiyat bosqichma-bosqich o'zgarishlar orqali rivojlanib boradi. Beruniy jamiyatida adolatli bo'lish, inson uchun qayg'urish, jamiyatni aql, ilm, adolat, qonunlar, o'rnatilgan tartiblar bilan boshqarish kerakligi haqidagi falsafiy tahlili o'sha davrda fuqarolik jamiyati asoslarining shakllanganligidan dalolat beradi va bu bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Ya'ni davlat fuqorolar uchun xizmat qilishi lozimligi aytiladi.

ADABIYOTLAR

1. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom. / Tarjimon A.Rasulov. Izohlarni I.Abdullayev va A.Rasulov tuzgan. Mas'ul muharrirlar: I.Abdullayev va O.Fayzullayev. –T.: Fan, 1968. –B.50.
2. Juraqulov F.N. Abu Rayhon Beruniy tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy merosining G'arb olimlari tomonidan tadqiq etilishi /falsafiy-tarixiy tahlil/ Fal.fan.nom. darajasini olish uchun yoz.diss.- Toshkent, 2007. –B.94.
3. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Tom II. Hindiston. Arabchadan A.Rasulov, Yu. Hakimjonov, G'.Jalolov tarjimasi. So'z boshi va izohlar A.Irisov. – T.: Fan, 1965. –B.88.
4. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. Tom II. Hindiston. Arabchadan A.Rasulov, Yu. Hakimjonov, G'.Jalolov tarjimasi. So'z boshi va izohlar A.Irisov. – T.: Fan, 1965. –B.88.
5. Buyuk siymolar, allomalar: (O'rta osiyolik mashhur mutafakkir va donishmandlar). K.1. - /Nashrga tayyorlovchi M.M.Xayrullayev. – T.: Ma'naviyat, 1995. –B.39.
6. Abu Rayhon Beruniy. Kitob al-jamohir fi-ma'rifat al-javohir (Mineralogiya). – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.- B.11.
7. Abu Rayhon Beruniy. Qimmatbaho javohirlar haqida bilimlar kitobi (Mineralogiya). Tarjimon akademik A.Qayumov.– T.:Fan, 2017. –B.14.
8. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar I tom. / Tarjimon A.Rasulov. Izohlarni I.Abdullayev va A.Rasulov tuzgan. Mas'ul muharrirlar: I.Abdullayev va O.Fayzullayev. –T.: Fan, 1968. –B.16.